

«Сейфуллин оқулары – 12: Ғылым жолындағы жастар-болашақтың инновациялық әлеуеті» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары = Материалы Республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения-12: Молодежь в науке - инновационный потенциал будущего" . – 2016. – Т.1, ч.3 – С.109-112

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ КЕШЕНІН ТИІМДІ БАСҚАРУ АРҚЫЛЫ ОНЫ ХАЛЫҚ ИГІЛІГІНЕ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жардемов Е.Е.

Қазақстанда мұнай-газ өнеркәсібін елді дағдарыстан шығаратын негізгі күш есебінде тану әбден орнықты. Қазақстан Республикасы Президентінің елдің стратегиялық дамуының 2050 жылдарға дейінгі кезеңге арналған бағдарламасында «Бұл саланың дамуы республиканың экономикалық өсуінің басымдығына саналды. Республиканың мұнай-газ саласы өнеркәсіптік ерешелігіне сәйкес негізгі төрт салаға жіктеледі. Олар: мұнай өндіруші, мұнайды қайта өңдеуші, газ өндіруші, газды қайта өңдеуші. Бұл салалар өзара тығыз бірлікте, өздерінің жұмыс процесінде бір-бірін толықтырып жатады» делінген болатын [1].

Мұнай өңдеу экономиканың маңызды стратегиялық саласы ретінде, елімізді ұзақ уақыт бойы тұрақты және берік даму сипатында ұстап, ірі валюталық түсімдердің болуын қамтамасыз етті.

Біздің еліміздің халқының тығыздығы әр түрлі болып келетін үлкен аумағы және көлемді ресурстарының экономикалық әлеуеті бар.

Елімізде жүргізіліп отырған реформалардың көбісі, негізінен, аймақтандыру мен орталықтандыруға бағытталады. Яғни, оның негізінде негізгі жасалушы іс-шаралар аймақ деңгейінде орындалып, еліміздің бірыңғай экономикалық кеңістігінде интеграцияланып, мемлекеттің дамуына бағытталады. Мұның бәрі аймақтық, экономикалық реттеу мен басқаруды жүргізе отырып, нарық жағдайының өзіне тән сипатты белгілерін сақтап қалуға мүмкіндік туғызады.

Аймақтық реттеу мен басқару сол жердің әлеуметтік-экономикалық дамуын, өндіріс күштерінің орналасуын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттің тұрақты саяси-экономикалық дамуына маңызды әсер етеді.

Аймақтық басқару органдары халықпен тығыз қарым-қатынаста әрекет ететіндіктен, азаматтар көптеген қиындықтарды шешу мен дағдарыстан шығу үшін осы органдардың көмегіне сүйенеді. Аймақтық басқару Үкіметтің үш негізгі қайнар көзі арқылы жүзеге асады. Олар: Республика Үкімет органы, атқарушы Үкіметтің аймақтық органы мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары.

Басқарудың осы үлгісін қолдану өндірісті тиімді орналастыруға, аумақтың арнайы және кешенді дамуын тереңдетуге, олардың экономикалық және әлеуметтік даму деңгейін теңестіруге, сол сияқты басқа да мемлекеттік аймақтық саясатты шешуге бағытталған. Ол республикалық және аймақтық

үкімет органдарының арасындағы құқық пен жауапкершілік аясында жүзеге асырылады.

Аймақтық басқару жалпы мемлекеттік басқаруда аймақтардың өзіндік ерекшелігін ескеру арқылы тиімді басқарумен тікелей байланысты. Бұл басқарудың ерекше аспектілерін жоққа шығармайды. Керісінше, ерекшеліктерді ескеру орталықтандыру мен бюрократизмнен сақтап қалады. Экономикалық механизмнің аясында субъект неғұрлым еркін әрекет етсе, басқарудың тиімділігі соғұрлым жоғары болады.

Аймақтық дамуды экономикалық әдістердің көмегімен мемлекеттік реттеу әр түрлі басқару деңгейлерінде жүзеге асырылады: республикалық, аймақтық және жергілікті. Ең алдымен, республикалық органдар төтенше аудандардағы өндірісті ұйымдастыру процесін реттеу керек. Өзін өзі басқаруды дамыту, тек орталық және жергілікті органдардың өзара құзырларын дәл және нақты бөлу негізінде жүзеге асырылады.

Әлемнің мұнай өнеркәсібінің дамуы соңғы жүз жылдықта шаруашылықтың көптеген салаларының дамуына және мемлекет саясатына өте күшті әсер етті. Ол мұнай өндірудің жалпы өсуімен және мұнай өндіретін елдер санының өсуімен байланысты болып отырды. Мысалы, егер осыдан аз уақыт бұрын мұнайды өндіретін елдер санаулы ғана болатын болса, қазір мұнай өндірудің географиялық аумағы кеңейді [2].

2050 жылға дейінгі Қазақстанның даму стратегиясында өнеркәсіп саласындағы мұнай-газ кешенінің рөлі зор. Мұнай-газ өнімдерін ұзақ мерзімді басымдылық деп қарай отырып, халық жағдайын жақсарту мен экономиканың тұрақты өсуіне оны тиімді пайдалануға жәрдемдесе отырып, бағдарлама мұнай-газ кешеніндегі негізі бар сұрақтарды шешуді көздейді, сонымен қатар отын-энергетикалық кешен халық шаруашылығының барлық салаларымен тығыз байланысқан және маңызды мөлшерде өндіргіш күштердің өсу қарқыны мен көлемін, орналасуын, өндірісті интенсификациялау жолдарын анықтайды.

Қазақстан Республикасы дәстүрлі мұнай-газ өндіруші елге жатады. Бүгінгі күні Қазақстанда 14 барланған перспективалы мұнай-газ бассейндері белгілі. Олар елдің барлық территориясында орналасқан. Бұл бассейндерде 2,8 млрд. тонна мұнай мен конденсат және 1,8 трлн. текше метр табиғи газдың алынатын қоры бар. Мұнай қорларының негізгі көлемі Атырау (40,5%) және Маңғыстау (32,4%) облыстарының үлесінде. Интенсификация бойынша іздеу жұмыстары нәтижесінің арқасында көптеген кен орындары ашылды, бұл Қазақстан Республикасының әлемде ірі мұнай-газ қоры бар көшбасшы елдер қатарына шығуына әсер етті.

Кейінгі жылдары ашылған Теңіз және Королев мұнай-газ орындары, Қарашығанақ мұнай-газ конденсаты кен орындарына үлкен мән беріліп отыр, өйткені бұлар көптеген экономика секторының даму қарқынында, бюджеттің кірісін құруда, мұнай саласының барлық бөлімдерінде, қайта құрылым жасау мүмкіншілігінде, аймаққа валютаның мол түсуінде шешуші рөл атқарады.

Қазақстан мұнай қорларының көп бөлігі жоғары жабысқақтықпен және біртүстіліксіздікпен сипатталады. Мұнайдағы парафин мен смолалар мөлшері тұздар, сулар, механикалық қоспалар мөлшерінен асып отыр. Майлы фракциялардың көп мөлшері Қазақстан мұнайының ең бір ерекшелігі. Елдегі жылдық тұтыну 3 млн. тонна деп алғанда, өзіндік майлайтын майлар өндірісін жасауға болады. Мысалы, 2 млн. тонна мұнайды өндеуден 450 мың. тонна майлайтын майлардың химия өнеркәсібінің шикізатын алуға болады. Бұл жағдайда Ембі мұнайы ең жақсы шикізат, ал Теңіз және Жаңажол мұнайын нейтрализацияланғаннан кейін мұнай өнімдерінің мөлшері көбейе бастайды. Ал Өзен, Жетібай, Құмкөл кен көздерінің мұнайы парафин мөлшерінің көптігімен сипатталады. Одан сұйық және қатты парафиндерді, церезинді бөлуге болады.

Мұнай-газ шикізатын кешенді пайдалану аз қалдықты және қалдық шығармайтын технологияны құрайтын негіз. Оны таратудың негізгі принциптері қосымша шығын шығару, өйткені осы шикізаттың бір түрінен бірнеше, әсіресе көп мақсатта жиі қолданылатын бірнеше өнім түрлерін алуға мүмкіндік жасау. Алайда тәжірибе жүзінде Қазақстан Республикасы мұнай-газ жобаларында көптеген қиыншылықтарға тіреледі, соның ішінде шикізаттық бағыттылық, соның әсерінен ел экономикасының дамуына әсері аз болғандықтан, бұл саладағы құрылымның біржақтылығы көптеген жылдар сақталып қалуда [3].

Бүгінгі күні Қазақстанның кен көздерінің көбі өз "иелерін" тапты. Бірақ, бұл факт инвесторлар қызығушылығын төмендетпейді, ел аумағының көп жерлері әлі зерттелмеген. Олардың ішінде Арал, Іле, Алакөл, Зайсан, Балқаш, Орталық және Шығыс Қазақстанның бірқатар өңірлері бар. Бұл аймақтарда және Батыс Қазақстанда көлемі шамамен 1 млрд. тонна мұнай қорлары ашылуы мүмкін, Сонымен қатар кен көздерінің көбі, соның ішінде Теңіз де, толық зерттелмеген.

Ірі мұнай-газ құрылымы көптеген шетелдік компаниялардың, әсіресе осы саладағы жетекші компаниялардың бұрын-соңды болмаған коммерциялық қызығушылықтарын туғызды. Соның нәтижесінде қысқа мерзімде көптеген бірлескен кәсіпорындар құрылды. Мұндай жағдайлар қазір Каспий теңізінің көмірсутегі шельфті бөлшегі, Оңтүстік Торғай мұнай-газ аймағы бүгінгі күні жаңа болашақты аймақ болады деп саналады. Мұнда шет ел компанияларының осы өрісті кеңейту әрекетіндегі негізгі бағыттары тек барлау жұмыстары мен шикізат игіліктерін алумен байқалады. Сонымен қатар мұнай-газ саласын дамытудағы мемлекеттік бағдарламада әлі де шешілмеген мәселелер бар: олар жаңа өңдеу өрістерін құру мерзімі, соның ішінде мұнайхимиялық жағынан бәсекеге сай өнім өндіру және оны болашақта болжау қарқынының негізгі міндеттері.

90-шы жылдардың ортасында мұнай өндіру саласында және көмірсутегі өндіру көлемінің өсуінде жағымды өзгерістер болды. Он жыл ішінде жеке мұнай-газ құрылымын дамытуда шет ел инвестицияларының үлесі ұлттық экономика саласында жыл сайын 70-80% жетті.

Бұл процестің нәтижесінде мұнай-газ және мұнай-газ конденсатының кен орындарында көмірсутегінің жылдық көлемі өсті, техникалық-экономикалық көрсеткіштер бойынша кәсіпорын салаларындағы өндірістік әрекеттер ұлғайды, экспорттық әлеуеті өсті.

Қазақстандағы негізгі шикізат базасы мұнай және газ конденсаттарын өндіру көлемдерінен тұрады. Ондаған жылдар бойы мұнай өндіруді дамытуда көптеген инвестициялар іске асты, солардың негізгі сферасының әрекеті шетелдік және ұлттық компаниялардың жаңа қорларды құру дайындығы болып табылды. Қордың басым жағы Теңіз, Қарашығанақ, Кенбай, Жаңажол, Жетібай, Қаламқас, Қаражанбас, Өзен, Құмкөл ірі кен орындары. Шығыс Қашаған кен орнындағы мұнай қоры Теңіз қорынан бірнеше есе артық [4].

Шетел капиталы тартылған жобаларды, компанияларды іске асырудың негізгі факторы болып елдің заңды базасы болып табылады. Ол мемлекеттік басқару жүйесінің тиімді жұмыс істеуіне әсер етеді. Соған байланысты, шетел инвестициясын тарту стратегиясын, сонымен қатар инвестициялар қажетті және оларды қолдану тиімді салаларды анықтап алу қажет.

Тікелей шетел инвестицияларын тартуда мемлекеттің саясаты келесі басты принциптерге негізделеді:

1. Тұрақтылық пен болжамдылық. Көптеген инвесторлар үшін мемлекеттің инвестициялық ахуалының сапасы көрсетілетін жеңілдіктер мен преференциялардың көлемімен емес, әлеуметтік-саяси және макроэкономикалық тұрақтылықпен анықталады, себебі тәжірибе жүзінде олар әдетте саяси тәуекелдер үшін өтемақы ретінде қабылданады.

2. Инвестициялық қызметті реттейтін әлемдік стандарттарға сай нақты, мөлдір және біріңғай құқықтық нысандардың болуы. Инвестициялық «ойын шарты» бюрократизм мен сыбайлас жемқорлыққа, сонымен қатар заңды емес жолдар арқылы жеңілдіктер мен артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік бермеуі тиіс. Инвестицияларға кедергі келтіретін барлық тосқауылдардың кезекпен жойылуы, өндіріс пен сауданың дамуы – инвестициялық саясаттың құраушы бөлігі болып табылады.

3. Инвесторлардың құқықтық мәртебесін қорғау. Биліктің барлық деңгейлерінде инвесторлардың құқығын қорғау мен олардың қолданылуын қамтамасыз ету керек.

4. Отандық және шетел инвесторларының қызметі үшін бірдей мүмкіндіктер жасау. Аталған шарт Қазақстан Республикасының қазіргі Заңнамасымен көзделген, алайда ол барлық жергілікті және орталық атқарушы органдармен сақталуы керек. Жекелеген инвесторлардың пайдасына әкелетін артықшылықтар, ерекшеліктер мен талғамдар болмай, барлығына бірдей жағдай жасалуы керек.

5. Келісім-шарттар мен халықаралық келісімдердің ережелерін сақтау Қазақстан Республикасына деген сенімділік деңгейін арттырып, тікелей шетел инвестицияларының көлемінің өсуіне әкеледі. Келісім-шарт немесе кез-келген келісімнің ережелерін себепсіз бір жақты бұзған жағдайда,

инвесторлар тарапынан жағымсыз жауап қайтаруына негіз болады. Тәжірибе көрсеткендей, инвестициялық даудың туындауына жекешелендіру келісім-шарттарын антимонопольды заңнама жағынан және Қазақстанның ұлттық қызығушылығын қорғау жағынан толығымен қарастырмау, сонымен қатар инвесторларға кәсіпорынның қаржылық және ұйымдастырушылық мүмкіндіктері туралы жалған ақпарат беру себеп болады.

6. Шетел капиталының қатысуымен жұмыс істейтін кәсіпорын қызметінің нәтижелілігі мен табыстылығы. Инвестор кез-келген инвестициялық жобаны жүзеге асыру үшін салынған инвестициядан табыс алуға, қазақстандық экономиканың дамуына қайта инвестициялауға және оны қайта қайтаруға құқылы. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы жаңа кәсіпорындарды құруға, тауарлар мен қызметтердің өндірісін арттыруға, қосымша жұмыс орындарын құруға, алдыңғы қатарлы технологияларға, жаңа техника мен ноу-хауға, маркетинг пен менеджмент салаларының жақсаруына, салық салу базасының кеңеюіне қызығушылық танытады.

7. Экономиканың басым секторларына тікелей шетел инвестицияларын тартуды ынталандыру. Көрсетілетін жеңілдіктер мен преференциялар біріншіден, ұлттық экономиканың модернизациясына, оның жұмыс істеуі мен бәсеке қабілеттілігіне, сонымен қатар мемлекет пен қоғамның дамуына көмектесетін басты мәселелері шешілетін аймақтар мен салаларға берілуі тиіс.

8. Қоршаған ортаны қорғау. Жер қойнауы мен тауарлар мен өзіметтер өндірісінің дамуына салынатын тікелей шетел инвестициясы экологиялық жүйенің бұзылмауына әкелмеуі керек.

Шетел капиталын тарту кезінде ұлттық мүдделерді қорғайтын міндеттер сақталу керек. Шетел инвесторларына берілетін салықтық, кедендік және валюта-саудалық артықшылықтардың шамадан тыс кеңею қаупін ескеру керек. Титпіткік контракт құрған кезде сенімді басқару кезінде кәсіпорынның қаржылық жағдайының нәтижелері үшін басқарушының тікелей жауапкершілігі туралы ережені қосу қажет. Мұнай-газ секторының тиімді дамуы үшін жаңа құрылған кәсіпорындарға тиімді жұмыс істеу аймағын анықтау, алдын ала қатысушылардың тізімін құру мен қолданыстағы заңнама нормаларының сақталуын қамтамасыз ету үшін кеңестер беру керек [5].

Мұнай-газ өндірісінде туындаған мәселелер бірден шешілмейді, ол үшін уақыт қажет, серіктестерді дұрыс таңдай білу керек, алыс және жақын шет елдерден, сонымен қатар ұлттық, мемлекеттік және коммерциялық құрылымдардан қажетті инвестициялық қорларды тарту қажет. Мұнай мен газ өнімдері еліміздің әлеуметтік - экономикалық өсу дәрежесін айқындайтын негізгі факторларды бірі болғандықтан оларды барынша тиімді пайдалану жағын назардан тыс қалдырмауымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы: проблемалар және шешу жолдары. – Алматы: Қазақстан, 1998.- 136б.
2. «Қазақстанның Мұнай Энциклопедиясы», Алматы, 2005.- 598б.
3. Тілекқабыл С.Т. Мұнай нарығын меңгеру – жан-жақтылықты қажет етеді // Қазіргі жағдайдағы Қазақстан экономикасы мен білім беруді реформалау мәселелері: Ғылыми-әдістемелік конференция материалдары – Астана, ЕҰУ, 2005-281б.
4. «ҚазМұнайГаз» ұлттық компаниясы» акционерлік қоғамының даму стратегиясы Астана, 2005ж.
5. Mark J. Kaiser, Allan G. Pulsipher. A review of the oil and gas sector in Kazakhstan. Energy Policy, Volume 35, Issue 2, February 2007, Pages 1300-1314.